
ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94(47).08«1861/1917»

І. Г. Верховцева

«КРАЩЕ СУД ПАНСЬКИЙ, НІЖ СЕЛЯНСЬКИЙ»: ВОЛОСНИЙ СУД В РОСІЇ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ СЕЛА ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ

Створені у ході реалізації Великої селянської реформи волосні суди Росії пореформеної доби, будучи складовою станового селянського самоврядування, представляли собою суперечливе явище, оскільки діяли на засадах традиційного права і не користувалися довірою селян, «отучали їх від закону». Авторка доводить, що спроба реформувати волосний суд у 1889 р. стала заходом, який ще більше актуалізував завдання модернізації судової та управлінської сфери села.

Ключові слова: Велика селянська реформа, волосний суд, традиційне право, офіційне право, реформа 1889 р., земський дільничий начальник.

Завдання вдосконалення системи місцевого самоврядування, піднесення правосвідомості населення в сучасних умовах актуалізує вивчення історії розвитку станового самоврядування селян в Росії та Україні другої половини XIX — початку XX ст.

Складовою селянського самоврядування були волосні суди. Запроваджені у ході реалізації Великої селянської реформи 1861 р., як і уся волосна організація, вони стали однією з тих суспільних новацій, що були покликані сприяти модернізації села, поступово інтегруючи його мешканців до оновленої системи управління країною на засадах самоврядування. Після скасування кріпацтва до станового селянського самоврядування, що діяло на волосному і сільському рівнях, переходили певні

функції, раніше пов'язані з вотчинною поліцією та вотчинним правом поміщика. Саме останнє замінювалось волосним судом. Під його юрисдикцію потрапляло більше 80 % населення імперії, оскільки цей суд розглядав спірні справи селян, а сума у 100 карб., в межах якої волосний суд мав право вирішувати майнові питання, за твердженням фахівців, була достатньою, аби підсудною волосному суду стала питома вага позивів, оскільки у пореформену добу вартість більшості подвірних селянських господарств була менше 100 карб. [1, с. 22–23; 2, с. 3]. Зрозуміло, що з ефективністю функціонування селянської волосної юстиції чималою мірою пов'язувались питання культурного та господарського оновлення сільського ладу, добробут колишніх кріпаків, після 1861 р. — «сільських обивателів». Тому волосний суд майже одразу по створенні потрапив до кола уваги фахівців-правників, професійних управлінців, громадських діячів. Значний науковий доробок дореволюційних [1; 3–6] та діаспорних [7] дослідників, присвячений проблемі вдосконалення волосного селянського правосуддя, безумовно, свідчить про неабиякий суспільний резонанс цієї проблематики у другій половині XIX — на початку XX ст. Автори намагались з'ясувати доцільність використання цього суду у справі модернізації села, відповідність волосної юстиції завданням піднесення ефективності аграрного виробництва в країні. Чи не найбільш дискусійним стало питання використання у волосних судах норм звичаєвого права, яке було правом усним, традиційним, і в умовах розбудови модерної правової системи в Росії означеними часами, по суті, протистояло праву офіційному, писаному. Не менше значення мав інший бік проблеми: будучи складовою селянського самоврядування, волосні суди з усіма їх негараздами гальмували оновлення системи управління селом, формування модерної правосвідомості селян та розвиток правосвідомості у країні загалом.

Натомість радянські вчені, перебуваючи під впливом ідеологічних стереотипів, кваліфікували волосний суд як «знаряддя пригнічення селян» [8, с. 11] і поверхово розглядали лише ті аспекти діяльності волосних судів, які свідчили про їх органічний зв'язок з народним побутом. Чималий масив новітньої наукової літератури, присвяченої волосним судам, доводить: дискусія щодо ролі волосних судів у процесах модернізації

сільського життя пореформеної доби далека від завершення. Вітчизняні [9–14], закордонні російські [2; 15–23] та західні [24; 25] дослідники неоднозначно оцінюють результати діяльності цих судів, лунають як позитивні [18, с. 25; 25, с. 195], так і негативні [24, с. 117] відгуки на їх адресу. Не прагнучи поставити «останню крапку» в цій дискусії, спробуємо на основі архівних джерел та новітніх розробок вчених висвітлити сторінку історії функціонування волосних судів, пов'язану зі спробою їх реформування у 1889 р. під час запровадження інституту земських дільничих начальників, та довести, що цей крок був прагматичним і зробленим з метою пристосувати волосний суд до потреб модернізації, впорядкувати на селі правовідносини, тим самим сприяти поступовому оновленню сільського ладу загалом; натомість суперечності названої реформи ще більше загострили на зламі ХІХ–ХХ ст. питання оновлення волосного селянського правосуддя.

Хрестоматійними є твердження про непослідовність, незавершеність селянської реформи 1861 р., про те, що вона містила чимало штучного, оскільки була результатом компромісів у середовищі російської еліти між представниками ліберальних та охоронницьких кіл, між реформаторами та консерваторами, між прибічниками збереження патріархальних традицій і тими, кого називали західниками, оскільки останні прагнули поширення в Росії європейських суспільних новацій. Зокрема, цілком штучним утворенням, зазначали дореволюційні автори, була волость, оскільки вона поєднувала в одну адміністративну одиницю селища, які раніше нічого спільного між собою не мали [3, с. 22]. Управління в межах волості мало здійснюватися на засадах самоврядування, його складовою став волосний суд — таке ж «теоретичне», за висловом сучасників, «відірване від реального життя» утворення, як і сама волость [26, ар. 7]. Судити у волосних судах обранцям з селян дозволялось на підставі традицій і норм звичаєвого права. Проте у різних селищах-общинах звичаї могли різнитись [27, ар. 26]. Саме тому першими десятиліттями по скасуванні кріпацтва селяни частіше воліли звертатись по вердикти до традиційних, дореформених судів: судів стариків, мирських сходів, добросовісних тощо [28, ар. 10 зв]. У волосних же судах, за свідченням громадських діячів, в окремих випадках штучно застосовува-

лись традиції, не пов'язані з місцевістю, звідки родом були позивач і відповідач. Часто посилення на традиції під час відправлення волосного правосуддя ставало прикриттям свавілля посадових осіб волосного управління, з рівнозначних справ у різних випадках могли виноситись різні вироки, адже право було усне, довести існування тої чи іншої традиції практично було не можливо [28, ар. 10 зв]. Саме відсутність єдиного критерію при здійсненні правосуддя викликала найбільше нарікань правників, представників бюрократії, громадських діячів, оскільки в такий спосіб у волосних судах відкривався простір для маніпулювань: підкуплені судді, часто під тиском лже-свідчень, незаконного втручання у діяльність суду старшини і писаря, виносили несправедливі вироки [19, с. 17]. Тому сучасники називали волосні суди «судилищами», у багатьох випадках їх функціонування було несумісним з поняттями суду і справедливості взагалі [6, с. 35]. Селяни ж казали: «закон, що дишло: куди поворотиш — туди і вийшло».

Перші офіційні свідчення про «нульову» ефективність волосного правосуддя поступили до міністерства внутрішніх справ Росії вже у 1860-ті рр. після перших ревізій селянських установ самоврядування. На нездатність волосних судів виконувати свої функції, зокрема, вказував у 1863 р. чиновник з особливих доручень вищезгаданого відомства В. П. Мещерський. Не тільки низький освітній рівень селян, — зазначав він, — а у тому числі суперечність між штучністю волосної організації та общинними традиціями змушували сільських мешканців не довіряти новим судам, де панували підкупи, неправдиві свідчення і де знайти «сумлінного» суддю було неможливо. Правовідносини на селі у першому пореформеному десятиріччі скоріше характеризувались як правовий вакуум. Станова обмеженість установ селянського самоврядування не дозволяла селянам набирати необхідний досвід для управління життям села [12, с. 113], можливості шукати правду в інших судових установах селяни також не могли, оскільки волосні суди не були підлеглими жодній іншій установі [29, ар. 29 зв]. Результатом узагальнення у 1868 р. матеріалів подібних перевірок очільником МВС П. О. Валуєвим став висновок: волосні судові установи не здатні бодай у найменшому обсязі виконувати покладені на них функції захисту особистих і майнових

прав селян-общинників, не тільки побут, а й загалом економічне забезпечення яких так чи інакше залежали від можливості відстояти свої права у волосних судах. Голова відомства констатував: «волосні суди у нас усюди не вдалися». В записці на ім.'я імператора він застерігав: стан станового самоврядування селян загрожує руйнацією в країні усього сільського ладу та катастрофічними наслідками для господарства імперії загалом [26, ар. 7]. Надзвичайної гостроти ця проблема набирала в аспекті фіскальному: занепад селянського господарства загрожував спустошенням державної казни, адже селянам не було чим сплачувати податки [30, с. 56].

1870-ті рр. пройшли під знаком пошуків виходу з ситуації. У 1871–1873 рр. в регіонах країни працювала урядова комісія під головуванням сенатора М. Н. Любоцинського. Комісія вивчала та аналізувала практичну діяльність волосних судів, відвідала чимало його засідань у різних місцевостях, ознайомилась з величезною кількістю справ, які розглядались цими судами [22]. Активну працю розгорнули правники, етнографи, збираючи спадщину звичаєвого права, намагаючись уніфікувати його норми у межах волості, повіту, губернії. У 1876 р. при Відділенні етнографії Імператорського Руського Географічного товариства було створено «Комісію про народні юридичні звичаї» під керівництвом Н. В. Калачова. Результатом стало видання чисельних, іноді багатотомних збірок матеріалів, аналітичних видань [17, с. 99; 19, с. 12; 31]. Тими ж роками земські діячі зазначали, що волосне селянське правосуддя «отучає селян від законності» [32, ар. 24]. Громадськість наголошувала: існування станових судів для селян суперечить духу демократичних реформ 1860–1870-х рр., у тому числі — духу судової реформи 1864 р., яка проголосила рівність всіх перед законом. До того ж надані реформою 1861 р. повна самостійність волосним судам, неможливість апеляцій по їх вирокам виводили ці суди за межі впливу вищих судових установ, у тому числі сенату [27, ар. 29 зв].

Місцева бюрократія також намагалась досягнути причину проблем, пов'язаних з діяльністю волосних судів, звести до єдності, у раціональний спосіб уніфікувати механізми цієї діяльності, застосувавши логіку. В результаті чиновники констатували «сумне безправ'я села», а вихідом з такого станови-

ща бачили «докорінний злам цього інституту» [28, ар. 1; 33, ар. 11]. Ще одним кроком стали сенаторські ревізії початку 1880-х рр. Їх метою було з'ясувати стан справ у селянському самоврядуванні. Під час цих перевірок збирались і дані щодо ефективності діяльності волосних судів [3, с. 16; 14, с. 62]. Зокрема, одну з таких ревізій на Київщині здійснив О. О. Половцов. У звіті він вказував: «рішення волосних судів прикривають собою різного роду несправедливості та образи», «суддями часто стають безграмотні... особи», які перебувають під суцільним впливом старшин і писарів; такі судді, на переконання сенатора, «не мають бути виразниками народних поглядів та звичаїв». Резюмуючи висловлене, чиновник зазначав, що волосний суд — справжнє знаряддя свавілля старшин і писарів, слугує протизаконним цілям у діяльності останніх; свавілля писарів прикривається недоведеними посиланнями на місцеві селянські звичаї [34, ар. 32, 36 зв]. У 1881–1885 рр. дані сенаторських перевірок та зібрані чиновниками і представниками громадськості матеріали щодо неефективної діяльності волосних судів було використано в ході роботи комісії під головуванням М. С. Каханова, яка працювала над проектом реформи місцевого управління в Росії. Особлива група у складі цієї комісії окремо обговорювала питання вдосконалення волосного правосуддя. Під час роботи комісії представники бюрократії, земці висловили чимало нарікань і пропозицій щодо реформування волосних судів. Зокрема, питома вага діячів наголошувала на необхідності поступово «інтегрувати волосні суди у загальносудову систему» країни [35, ар. 43]. Висновком комісії стала пропозиція зберегти волосні суди та звичаєве право, на підставі якого виносились вирoki, але ввести до складу волосного суду мирового суддю і передати більшість селянських справ до особливого третейського суду [22]. По суті, було запропоновано реформувати волосні суди шляхом їх поступового зближення з мировою юстицією, що створювало умови для входження цих судів у подальшому в загальне правове поле країни. Натомість, у 1885 р. роботу Каханівської комісії було згорнуто, а в сердовищі вищої бюрократії запанували погляди, згідно з якими слід було посилити опіку та нагляд з боку дворянства над діяльністю установ станового самоврядування селян, у тому числі — волосних судів. Новий очільник Міністерства внутрішніх

справ Д. А. Толстой з цього приводу у 1886 р. зазначав, що «роковою помилкою», яка дуже дорого коштувала країні, було скасування у 1874 р. інституту мирових посередників [36, ар. 65], тому слід повернути дворянам право нагляду над селянськими установами і запровадити посаду земського начальника, надавши йому адміністративні та судові повноваження [36, ар. 68]. У контексті заходів по впорядкуванню правової ситуації у волостях пропонувалось скасувати на селі мирову юстицію [36, арк. 66].

У 1889 р. ці наміри представника державних управлінських кіл було реалізовано у вигляді реформи, що запроваджувала в Росії інститут земських дільничих начальників. Останніми могли бути лише «потомственні» дворяни. Складовою цією реформи стали «Тимчасові правила про волосний суд» — по суті, спроба реформування волосного суду [37, с. 45]. До повноважень земських начальників входили адміністративні, судові та поліцейські функції: цей посадовець мав контролювати аж до скасування і розпуску збори та рішення будь-яких селянських установ, у тому числі — волосних судів, виносити рішення про покарання штрафами, утриманням за ґратами будь-кого з виборних селянських осіб, систематично ревізувати селянські установи самоврядування. Також земський начальник був зобов'язаний безпосередньо контролювати справочинство волосного суду; не писарю, а одному з волосних суддів надавати право записувати рішення волосного суду в особливі журнали (їх кількість з початком реформи значно збільшилась); перебирав на себе деякі функції мирового судді; призначав з числа кандидатів, обраних селянами на волосних зборах, власне волосних суддів; мав право приймати скарги від селян на рішення волосного суду касаційного та апеляційного характеру, подавати їх на розгляд або інших волосних судів, або з'їзду земських начальників та інших селянських установ. До складу волосного суду відтепер входив волосний старшина, якого земський начальник мав право призначати головою волосного суду [11].

Отже, ураховуючи вищенаведені дані щодо беззаконь у діяльності волосних судів та їх непідконтрольності іншим судовим установам у перші пореформені десятиліття, слід констатувати: відтепер пересічні селяни отримали право оскаржувати

рішення волосного суду, шукати захисту від зловживань з боку виборних селянських осіб у земського начальника та інших посадовців. А розширення письмового справочинства, на адресу чого лунали звинувачення від сучасників з приводу «канцелярщини» та «бюрократизації» діяльності волосних судів, слід зазначити, у цілому сприяло переходу від усного, аморфного та суперечливого звичаєвого селянського права до використання у діяльності волосного суду права письмового, офіційного, адже відтепер наводився лад у документації, земський начальник, виконуючи функції мирового судді, міг звертатись у спірних питаннях по допомогу до інших посадовців [11], що, по суті, вело до уніфікації законодавчих підстав вироків волосних судів. Таким чином, слід резюмувати: упровадження інституту земських дільничих начальників та «Тимчасових правил про волосний суд» з боку влади було кроком прагматичним, таким, що в екстремий спосіб дозволяв навести бодай якийсь лад у діяльності установ селянського самоврядування, в тому числі — волосних судів. Сама назва «Тимчасові правила» свідчила, що у майбутньому процес вдосконалення законодавчої сфери діяльності волосних судів та загалом установ станового самоврядування селян мав продовжуватись, держава брала на себе зобов'язання вдосконалювати улаштування сільського життя. Щодо скасування мирської юстиції на селі названою реформою слід зауважити, що і цей крок з боку влади був прагматичним: як зазначають дослідники, безлад та беззаконня також панували у мирських судах на селі, до яких могли звертатись селяни у випадках, коли спірні справи торкались мешканців волості, але представників інших станів. І тут реформа 1889 р., на наш погляд, була компромісним кроком: відтепер волосним судам ставали підсудними справи, в яких фігурували мешканці волості — учасники правовідносин, які не були селянами. У такий спосіб, на нашу думку, в діяльності волосних установ, зокрема, селянському судочинстві, був зроблений хоча малий, але крок до всестановості, чого так прагнули тими часами представники ліберальних кіл.

Першим позитивним наслідком новацій реформи 1889 р., як свідчать результати наукових пошуків останнього часу, стали звернення селян до земських начальників щодо зловживань волосних посадових осіб [23, с. 167], що, по суті, свідчило про

поширення на селі модерних правовідносин та бодай про якість піднесення правосвідомості населення, адже люди шукали правди в судах й у земських начальників, а не чинили самосуд, як це часто траплялося попередніми часами, коли, не витримавши беззаконня волосних старшин і писарів, селяни били їх та усували від посад [38, ар. 36]. Важливою новацією 1889 р. було і те, що відтепер волосні судді отримували зарплатню, знаки відмінності, а компетенція волосних судів загалом значно розширювалась: їм ставали підсудними майнові справи вартістю до 300 карб. та карні справи, щодо яких слідувало покарання у вигляді арешту на термін до 30 днів [11]. Це означало, що відтепер майже усі питання правовідносин на селі підпадали під юрисдикцію волосного суду, за виключенням тих, які вилучались законом з компетенції цього суду; що право писане, офіційне усе більше застосовувалось в діяльності волосного суду, і своєрідним експертом, координатором у цьому ставав земський начальник, адже, на відміну від селянського загалу, він був особою письменною, часто — з правовою освітою або досвідом військової служби. Нарешті ще одним позитивним зрушенням у здійсненні волосного правосуддя, як вказують фахівці, було і те, що реформою 1889 р., по суті, відбулась інституціоналізація волосного суду [20, с. 27; 25, с. 193], а значить, будучи складовою станового селянського самоврядування, волосний суд водночас ставав складовою загальнодержавних правовідносин, що також свідчить на користь поширення на селі модерних відносин у цілому.

Натомість хоча нововведення і носили тимчасовий характер та свідчили про наміри влади у надзвичайний спосіб терміново навести лад в сільському управлінні, зворотнім боком реформи стали: по-перше, зосередження у земських начальників влади адміністративної, судової та поліцейської, що суперечило принципу розподілу влади у демократичному суспільстві на законодавчу, судову та виконавчу і загалом духу демократичних реформ та модернізації; по-друге, «людський фактор», суб'єктивні характеристики осіб земських начальників відтепер ставали визначальними, адже там, де земський начальник не виконував свої обов'язки сумлінно, зловживав своїми правами, а таких, за свідченнями місцевої бюрократії і представників громадськості, було найбільше [11] — там нова-

ції 1889 р. ставали кроком назад, кроком, який повертав населення до станово-корпоративних відносин феодальної доби, коли від якостей особистості людини, чия сила та влада давали право вирішувати долю іншої людини, залежало вирішення важливих питань селянського побуту. Історик початку ХХ ст. С. Пушкар'єв вказує, що волосні суди «набрали у селян... дурну славу» [7, с. 41]. Архівні матеріали свідчать: селяни волали «краще суд панський, ніж селянський» [39, ар. 11 зв]. Лише під час столипінських перетворень земські начальники були позбавлені судових функцій, а у 1912 р. в ході реалізації програми реформ П. Столипіна (хоча вже і після його смерті) було-таки проведено реформу місцевого суду, в контексті якої докорінно змінювались компетенція, структура волосного суду, його місце у системі судочинства країни, законодавчі підстави діяльності (звичаєве право замінювалось загальнодержавними законами) [7, с. 41; 11]. Натомість повною мірою реалізувати цю реформу через початок світової війни царському режимові не вдалося. У травні 1917 р. волосні суди рішенням Тимчасового уряду було скасовано.

Подальші дослідження можуть бути продовжені у напрямку вивчення регіональної специфіки діяльності волосних судів після 1889 р.

Джерела та література

1. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С. Ю. Витте / С. Ю. Витте. — СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. — 106 с.
2. Безгин В. Б. Волостной суд сельской России [Електронний ресурс] / В. Б. Безгин // Современные исследования социальных проблем. — 2012. — № 12 (20). — Режим доступу: www.sisp.nkras.ru
3. Головин К. Ф. Сельская община в литературе и действительности / К. Ф. Головин. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1887. — 260 с.
4. Астырев Н. М. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления / Н. М. Астырев. — М.: Книжное дело, 1904. — 351 с.
5. Риттих А. А. Крестьянский правопорядок / А. А. Риттих. — СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. — 447 с.
6. Билимович А. Д. Крестьянский правопорядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности / А. Д. Билимович. — К.: Тип. Императорского университета им. Св. Владимира, 1904. — 60 с.

7. Пушкарев С. Г. Очерки истории крестьянского самоуправления в России / С. Г. Пушкарев. — Прага, 1924. — 43 с.
8. Бондаревский А. В. Волостное самоуправление и положение крестьян в царской России: Автореф.... канд. ист. наук. — К., 1951. — 17 с.
9. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. — К.: Наукова думка, 2006. — Т. 1. — 630 с.
10. Соцький Ю. Ф. Волосний суд у системі судових установ Російської імперії другої половини XIX ст.: структура та судові практики / Ю. Ф. Соцький // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». — 2012. — Том 25 (64). — № 1. — С. 39–45.
11. Румянцев А. В. Усовершенствование волостного суда по закону «О земских участковых начальниках» от 12 июля 1889 г. [Электронный ресурс] / А. В. Румянцев. — Режим доступа: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=307&Itemid=112&lang=uk
12. Верховцева І. Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлінь у 1863 р. В. П. Меццєрським) / І. Г. Верховцева // Інтелекція і влада: збірник наукових праць. — Одеса: Астропринт, 2013. — Вип. 29. Серія: Історія. — С. 109–118.
13. Верховцева І. Г. Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування другої половини XIX — початку XX ст. / І. Г. Верховцева // Гілея: науковий вісник. Збірн. наукових праць. — К.: ВІР УАН, 2013. — Вип. 72 (№ 5). — С. 65–69.
14. Верховцева І. Г. Двадцять років селянського самоврядування в Україні: експедиція 1880 р. О. Половцова Київщиною / І. Г. Верховцева // Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (29–30 листопада 2013 р.): Зб. наук. праць. — Переяслав-Хмельницький, 2013. — Ч. 1. — С. 61–63.
15. Тарабанова Т. А. Состав волостных судов / Т. А. Тарабанова // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. — 1993. — № 2. — С. 45–54.
16. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. / Б. Н. Миронов. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 2. — 567 с.
17. Шатковская Т. В. Правовая ментальность российских крестьян второй половины XIX века: опыт юридической антропометрии / Т. В. Шатковская. — Ростов-на-Дону: РГЭУ, 2000. — 224 с.
18. Земцов Л. И. Волостной суд в России в 60-х — первой половине 70-х годов XIX века (по материалам Центрального Черноземья) / Л. И. Земцов. — Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2002. — 448 с.

19. Скуратова И. Н. Право и обычаи в регулировании деятельности волостных судов Российской империи (на примере волостного суда Казанской губернии 1816–1917 гг.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Владимир, 2007. — 21 с.
20. Мельничук М. А. Институционализация волостных судов во второй половине XIX века: историко-правовой анализ: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — М., 2007. — 182 с.
21. Галкин А. Г. Волостной суд как проблема общественной жизни пореформенной России [Электронный ресурс] / А. Г. Галкин // Научный журнал КубГАУ. — 2011. — № 71 (07). — Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2011/07/pdf/25.pdf>
22. Терентьев Р. В. Правительственные законопроекты по реформированию местного судопроизводства в России в конце XIX — начале XX вв. [Электронный ресурс] / Р. В. Терентьев. — Режим доступа: http://tam-zap.ru/n_4_17_2001/Terentjev.htm
23. Башкирева Н. В. Институт земских участковых начальников и волостной суд: к вопросу о взаимодействии [Электронный ресурс] / Н. В. Башкирева // Известия ВГПУ. — 2013. — № 1. — Т. 260. Гуманитарные науки. — С. 164–169. — Режим доступа: http://izvestia.vspu.ac.ru/IZVESTIYA_2013_v260_N1_31
24. Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе / Т. Шанин // Общественные науки и современность. — 2003. — № 1. — С. 116–121.
25. Бурбанк Д. Правовая реформа и правовая культура: непризнанный успех волостных судов в имперской России [Электронный ресурс] / Д. Бурбанк // Правоведение. — 2003. — № 2 (247). — С. 188–196. — Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=189997>
26. Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф. 908, оп. 1, спр. 298.
27. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 1, оп. 249, спр. 560.
28. РДІА, ф. 1317, оп. 1, спр. 97.
29. Національний архів Республіки Молдова (далі — НАРМ), ф. 65, оп. 1, спр. 417.
30. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.) / И. А. Христофоров. — М., 2011. — 432 с.
31. Труды комиссии по преобразованию волостных судов: В 9 т. — СПб., 1873–1874.
32. НАРМ, ф. 8, оп. 1, спр. 150.
33. Центральний державний історичний архів України м. Київ (далі — ЦДІАУК), ф. 442, оп. 705, спр. 318.
34. ДАОО, ф. 1, оп. 249, спр. 462.
35. РДІА, ф. 1317, оп. 1, спр. 106.
36. РДІА, ф. 1284, оп. 241, спр. 51.

37. Правила об устройстве судебной части, о производстве судебных дел в местностях, в которых введено Положение о земских участковых начальниках, со включением статей по продолжениям 1906, 1908 и 1909 гг., а также сенатских и министерских разъяснений и с приложением «Временных правил о волостном суде» / Сост. Н. И. Арефа. — Б. м., б. г. — 296 с.
38. РДІА, ф. 1317, оп. 1, спр. 5.
39. Національний історичний архів Беларусі, ф. 68, оп. 1, спр. 2.

Анотації

Верховцева И. Г. «Лучше суд панский, чем крестьянский»: волостной суд в России в условиях модернизации села пореформенного периода.

Созданные в ходе реализации Великой крестьянской реформы, волостные суды России пореформенной эпохи, будучи составной частью сословного крестьянского самоуправления, представляли собой противоречивое явление, поскольку действовали на основах традиционного права и не пользовались доверием крестьян, «отучая их от закона». Автор доказывает, что попытка реформировать волостной суд в 1889 г. стала мерой, еще более актуализировавшей задачу модернизации судебной и управленческой сферы в селе.

Ключевые слова: Великая крестьянская реформа, волостный суд, традиционное право, официальное право, реформа 1889 г., земский участковый начальник.

Verkhovtseva I. G. «Lords' court is better than the peasants'»: the regional court in Russia under the conditions of the modernization of the post-reform epoch village.

The regional courts in Russia, which were created in the post-reform epoch during the implementation of the Great Peasant reform, were a component part of the limited peasants' self-government. They represented the contradictory phenomenon because they acted on the basis of the traditional law and were not trusted by the peasants, «making them stop believing the law». The author proves that the attempts to reform the regional court in 1889 became the measure which made the problem of the modernization of the judicial and administrative spheres in the village more actual.

Key words: the Great peasant reform, regional court, common law, official right, the reform of 1889, district chiefs.

Надійшла до редакції 4 квітня 2014 року